

Н. А. ШИП (Київ)

ДИСКУСІЯ ПРО ТЕРМІН “РУСЬ”

Вивчення історії України у будь-якому навчальному закладі обов’язково супроводжується з’ясуванням походження термінів “Русь”, “Україна”. Полеміка стосовно етимології і семантики першого терміна триває понад 200 років і, здавалося б, усе вже з’ясовано, але з’являються нові публікації, що свідчать про актуальність проблеми. Тому викладачеві історії доводиться, як правило, звертатися до різних варіантів пояснення назви першої держави, утвореної східними слов’янами на території Середнього Подніпров’я у IX ст.

Назва території, яку в давнину населяли пращури українців, так само, як і етнізм, тобто назва народу, мінялася під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин. Еволюція географічних назв та етнізмів є характерним явищем епохи утворення держав і формування народностей. Таке відбувалося в історії різних етносів і країн, і їх назви у писемних джерелах вживалися паралельно, “кочуючи” по карті, аж поки не виникло книгодрукування у XVI ст. Із розмноженням книг і карт географічні назви стають більш визначеними і постійними¹. Їх етимологія (походження) і семантика (зміст) становлять науковий інтерес: деякі з них мають місцеве походження, інші — накинута чужинцями (завойовниками або сусідами).

Величезний літературний масив з цієї проблематики, створений багатьма поколіннями фахівців, можна поділити за хронологією, ідейно-політичною орієнтацією авторів та їх громадянством:

Від найдавніших письмових згадок і наукових пошуків до XIX ст.

Українсько-російська історіографія XX ст.

Діаспорна українська та російська література й англомовні праці.

Походження назви “Русь” було об’єктом численних наукових досліджень в Україні, Росії та за їх межами протягом століть. Ще у давні часи ним цікавилися східні слов’яни, які отримали назву “руси”, “русини”, “русарії”. Найдавніше літописне зведення, складене Нестором — ченцем Києво-Печерського монастиря приблизно 1113—1116 рр., починалося словами: “**Се повѣсти времяныхъ летъ, откудѣ єсть пошла Рѹсская земля, кто въ Киев нача первѣе княжити, и откудѣ Рѹсская земля стала єсть**”². Ці рядки, які вже давно стали хрестоматійними, свідчать, що наші пращури шукали початки своєї історії і намагалися пояснити етнізм “Русь”. Під 6370-м роком (від створення Світу, 862 р. — за християнським календарем) літописець сповістив, що, не порозумівшись у виборі собі правителя, слов’янські племена звернулися “до варягів, до русі, і звалися-бо ті варяги русь... І сказали русь *, чудь словени, кривичі і весь: Земля наша

* Зауважимо, що “русь” згадується поряд з іншими племенами, які запросили варягів, тобто вони мешкали серед них. О. О. Шахматов та інші дослідники вважають, що “русь” тут вставлена пізнішим літописцем (Див.: *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.* — Спб., 1999. — С. 384).

велика і багата, а наряду нема в ній; ідіть княжити і володіти нами. І зібралися три брати з родами своїми, і взяли з собою всю русь, і прийшли найперше до словінів... І од тих варягів прозвалася земля Руською”³.

Академік Д. Лихачов заперечував, що три легендарні особи (Рюрик, Синеус і Трувор), які згадуються в літописі, були справжніми братами. Об’єднати їх могли або розповідачі легенд, або самі літописці. Мабуть, київський літописець мав на увазі не кровний зв’язок, а політичний. У середньовічній історіографії, зазначав академік, було традиційним виводити походження правлячої династії від іноземців. Тому літописці використовували цей прийом, враховуючи, що в XI—XII ст. “варяги” не являли собою значної політичної сили, отже, ніяка небезпека з їхнього боку не загрожувала самостійності Русі. Безперечно, тоді вони не передбачали, що їхні записи пізніше стануть підґрунтям для політичних висновків деяких дослідників⁴. Одним з аргументів на спростування варязької теорії походження Русі, який інші науковці не враховували, Д. Лихачов називає неправдоподібність літописних рядків про відсутність у слов’ян “правди”, про пошуки “наряда” і князя, адже, за його словами, “безправ’ю варягів слов’яни протиставляли ідею права”⁵.

З часом відбувалося накопичення історичних, лінгвістичних, археологічних знань стосовно етимології та семантики назви “Русь”. Усі науковці, які досліджували державотворчий процес у східних слов’ян, намагалися пояснити її, користуючись різноманітними джерелами. Розмежувати ці питання виявилось неможливим, оскільки процес етнодержавотворення відбувався паралельно за власною історичною логікою і під зовнішніми впливами.

Як відомо, перша східнослов’янська держава з центром у Києві, що існувала з кінця IX до 40-х рр. XIII ст., у вітчизняних та зарубіжних джерелах іменувалася “Русь”, “Руська земля”, а в історичній літературі — “Київська Русь”. Брак документальних свідчень, які прямо вказували б на її походження, а також залучення науковцями легендарних оповідей про її засновників спричинили виникнення кількох теорій: норманської (варязької), слов’янської, кельтської, хозарської та ін. Не менше дискусій викликає пов’язаний з цією проблемою етнонім “Русь”. Як правило, існування кількох варіантів пояснення будь-якого явища свідчить про недостатність суворо наукових доводів через відсутність вірогідних джерел. Сьогодні можна констатувати, що полеміка між норманістами й антинорманістами поступово втратила актуальність, оскільки доведено внутрішні й зовнішні чинники утворення Давньоруської держави, хоча певна роль династії Рюриковичів, представники якої перебували на великокнязівському троні, не заперечується.

Варязька теорія, розвинута німецькими істориками Г. Ф. Байєром і Г. З. Міллером, які працювали у XVIII ст. у Петербурзькій академії наук, заснована на літописному свідченні про закликання східними слов’янами у другій половині IX ст. варягів правити, не вмотивовує, чому для назви держави було взято не шведську, а фінську назву “Ruotsi”.

Праця академіка Г. Міллера “О происхождении имени и народа Российского” на тривалий період обумовила існування в історіографії норманської теорії, хоча, починаючи від М. Ломоносова, висловлювалися заперечення на її адресу. У XIX ст. розгорнулася наукова дискусія навколо походження “Русі”. Відомий російський історик В. Ключевський спеціально не досліджував проблему, а лише за літописними свідченнями давав схему: руссю називалося варязьке плем’я, з якого вийшли перші князі.

Згодом так називали соціальний стан (за К. Багрянородним і арабськими письменниками) — княжу дружину; пізніше Русь, Руська земля — географічна назва переважно Київської землі, а в XI—XII ст. — політичний термін, назва держави ⁶.

У напівреалістично-легендарно-романтичному анонімному творі “Історія Русів”, що вперше був надрукований 1846 р. у Москві, термін “Русь” не пояснювався, лише зазначалося, що слов’янські землі від Дунаю до Двіни і Чорного моря “дістали назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь — за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь — за великими снігами, що випадають у стороні північній” ⁷.

У 70-х рр. XIX ст. російський дослідник С. Гедеонов у своїй праці “Варяги і Русь” емоційно вигукував: “Коли ж нарешті наука позбавиться норманського тягара?! Д. Іловайський, на противагу норманістам, доводив південне походження терміна “Русь” ⁸.

Прихильники автохтонності (грецьке — місцевий, корінний) цього терміна — українські вчені М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій та М. Грушевський також заперечували норманське коріння “Русі”, тим самим стверджуючи слов’янське походження і самої держави. З лінгвістичного боку автохтонність терміна “русь”, як похідного від назв річок Рось, Русна, підтримував український мовознавець О. Потебня.

Дослідник етимології та семантики назви “Русь” професор Київської духовної академії В. Завітневич здійснив лінгвістичний аналіз Лаврентіївського, Іпатіївського, Троїцького, Переяславського та інших літописів, текстологічне дослідження договорів з Грецією, що дало йому можливість у статті про походження імені “Русь”, опублікованій у журн. “Труды Киевской духовной академии”, висловити власну точку зору з цього приводу. Загальною назвою “Русь”, на думку вченого, на початку X ст. позначалися племена полян, деревлян, радимичів, в’ятичів, дулібів та ін., які брали участь у поході київського князя Олега. В. Завітневич заперечував норманське походження цієї назви, вважаючи одночасно, що вона виникла не на слов’янському ґрунті. У давніх договорах “Руссю” або “Руською землею” називали державу на Дніпрі — територію, відокремлену від печенігів, половців, тобто тих, хто розмовляв не слов’янською мовою. Отже, слово “Русь” вживалось у широкому значенні. Водночас, воно означало й вузьке поняття, а саме — Київський великокнязівський уряд і рухому військову одиницю, що супроводжувала князя в походах як постійне урядове військо, тісно з ним пов’язане аж до перейняття на себе загальної назви “русь”. В. Завітневич робить висновок, що “русь” була привілейованою урядовою дружиною: після княжих холопів, які вважалися власністю князя, на першому місці зазначено русина, далі йдуть купчин, мечник тощо. Цим дослідник пояснював той факт, що після роздроблення держави окремі удільні князівства (Галицько-Волинське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське) не називали себе Руссю, а так іменувалася лише Київська волость з її урядом ⁹. На думку В. Завітневича, слово “Русь” до XIII ст. не вкарбувалось у народну свідомість і фігурувало лише в офіційних пам’ятках (договори з греками), тому населення, що входило до складу Київської держави, вважало себе слов’янами (з огляду на слов’янську мову), а в повсякденному житті називали себе іменами племен (поляни, сіверці...), пізніше жителів головних міст звали чернігівцями, переяславцями.... Таким чином, за висновком В. Завітневича, термін “Русь” спочатку мав не географічно-етнографічне, а юридичне значення.

Не менш скрупульозно дослідник проаналізував семантику слова “Русь”, нагадавши кілька фактів, зокрема той, що в 858 та 862 рр. слов’янський першовчитель св. Кирило під час відвідин Корсуня бачив там “Євангеліє” та “Псалтир”, написані “руськими письменами”, а також зустрічався з людиною, яка розмовляла “руською мовою”¹⁰. Ці та інші факти спонукали деяких вчених, зазначав В. Завітневич, піддати сумніву скандинавсько-норманське походження слова “Русь” і представити нову гіпотезу — ніби “Руссю” називалися кримські готи. Піддавши критиці методику подібних досліджень, київський професор зауважував, що в жодних джерелах він не зустрічав прикладів, щоб кримських готів називали “руссю”, навпаки, скрізь йдеться про два народи (в житті св. Кирила зазначається, що готи і руси хвалили бога своїми мовами). Звертаючись до договорів греків з князем Ігорем, В. Завітневич припускав, що саме вони включили це слово “Русь” до статей договору для означення країни, з якою він укладався. Таким чином, ім’я “Русь” уперше з’явилося у візантійських джерелах. Князівські загоны, які ходили на Константинополь по Дніпру, наштовхувалися на пороги і, мабуть, давали їм своє ім’я “руські”.

На думку В. Завітневича, неправильно виводити походження терміна “Русь” від географічних назв, співзвучних із ним, які трапляються на території всієї Східної Європи, або від назви сарматського племені роксолан чи язичницького бога Хорса тощо. Учений не повністю довіряв і спробам з мовознавчого боку пояснити його, адже корінь “рс”, походячи із санскритської мови, дав основу для утворення багатьох слів, отже, вірогідне тлумачення, вважав він, слід шукати в історичних джерелах¹¹.

Порівнюючи історичні джерела, В. Завітневич встановив, що в окремих випадках слово “русь” означало пурпурний *, вогняно-червоний, а отже, згубний, що ототожнювалося греками із завойовниками, які йшли з півночі від Константинополя (їхній одяг і взуття мали саме такий колір). Колір шкіри слов’ян також здавався грекам рудим, рум’яним на відміну від смаглявих обличч азійців. Стосовно того, що слов’яни віддавали перевагу пурпурному кольору, В. Завітневич наводить історичні факти зі збірника Святослава й зауважує, що сукно з Німеччини купувалося переважно червоного кольору, оскільки взагалі багаті люди полюбили одягатися в багрянець¹².

На основі вищенаведених історичних фактів та логічних побудов В. Завітневич обстоював саме таке походження назви “Русь” і відносив її появу до VIII ст., але тоді вона ще не означала певного етносу. Лише з утворенням сильного культурно-політичного центру на Дніпрі вона локалізувалась і застосовувалась до жителів утвореної держави.

В. Завітневич не претендував на вичерпне розв’язання проблеми й лише накреслив відмінний від прийнятого попередниками напрям пошуку істини, виявивши при тому велику наукову ерудицію, відкриваючи наступникам можливість відійти від існуючих гіпотез, аби сприяти подальшому розвитку наукового пошуку.

Питання походження назви “Русь” торкався й М. Грушевський. Працюючи з 1894 р. у Львівському університеті, він невдовзі видав “Виїмки з жерел до історії України-Руси”, де в сюжеті про походи князя Олега 907 та

* Пурпур — коштовний фарбник, відомий з давніх часів, що виготовлявся з соку молюсків і давав цілу гаму відтінків від темнофіолетового до червоного і коричневого. Фарбування пурпуром коштувало дорого, отже, плащі пурпурного кольору могли дозволити собі лише сановні особи (—*Н.Ш.*). Згодом пурпур було замінено рослинною фарбою.

911 рр. на Константинополь зазначив, посилаючись на ученого грека Лагофета: прийшла Русь, звана також Дромітами, з роду франків. М. Грушевський пояснював, що, ймовірно, Лагофет ім'я "Русь" вивів від патронімічного героя Роса¹³. У 1898 р. вийшов друком перший том "Історії України-Руси", де східнослов'янські племена антів учений ототожнював з українцями, очевидно, тому, що в історичних джерелах згадуються русини — мешканці цієї території (VI ст.), яких він паралельно називав українцями¹⁴. Як відомо, дослідницьку лабораторію і методи М. Грушевського ще тоді критикували І. Франко, пізніше — М. Котляр, О. Пріцак та ін.

У 20-х рр. XX ст. власну, хозарську, теорію походження "Русі" розвивав український учений В. Пархоменко. Він вважав полян і сіверян племенами південно-східної хозарської групи, яка, з'явившись на території Дніпра й Десни, витіснила на захід деревлян.

З цим приходом, гадав В. Пархоменко, у Подніпров'я було занесене ім'я Русь: зайшлий південно-східний, "наполовину слов'янський елемент асимілювався з давнім подніпровським українським населенням"¹⁵. Цим науковець пояснював різницю між "русином" і слов'янином, яка була помітною в XI ст., а в XII—XIII ст. стерлась, у зв'язку з чим ім'я Русь потім розповсюдилося по всій східнослов'янській території, хоча в X—XII ст. воно застосовувалося до землі полянської¹⁶. Як бачимо, він так само, як і М. Грушевський, а в зарубіжній історіографії — Л. Цегельський, тогочасне подніпровське населення називав українським, хоча в історичних джерелах русина ототожнювали із слов'янином, а не з українцем.

Слушну ідею у 20-х рр. XX ст. висловив В. Брім, припустивши, що термін "русь" застосовувався до варягів на території Новгородського князівства, і коли вони прийшли до берегів Дніпра, ця назва вкорінилася серед слов'ян і візантіїців. Можливо, народне осмислення терміна пов'язувалося з червонуватим (русим) кольором обличчя й волосся¹⁷.

Боротьба з космополітизмом у Радянській країні в 40—50-х рр. XX ст. активізувала дослідження давньоруської історії. Опонентами О. Попова, Г. Шрамма, Г. Лебедева та ін., котрі розвивали скандинавську концепцію походження "Русі", виступали М. Тихомиров, Б. Греков, Б. Рибаків та їхні однодумці, які обстоювали її середньонадніпрянське походження. Б. Греков, м'яко кажучи, "розійшовся" з літописною концепцією утворення східнослов'янської держави, а отже, й походження терміна "Русь". Учений аргументував це розбіжністю своїх і стародавнього літописця теоретичних уявлень про державу, суспільство, історичний процес у цілому, а також тенденційністю викладу фактів у літописах, який здійснювався на замовлення князівської верхівки¹⁸. Врешті-решт у російській історіографії усталилася думка, що Русь, Руська земля є назвою державного утворення східних слов'ян на середньому Подніпров'ї, яка у XIII ст. розповсюдилася й на північно-східні землі Давньоруської держави — Ростово-Суздальську і Новгородську. Така точка зору позначилася й на енциклопедичних статтях. Так, у них, зокрема, зазначалося: історико-географічний зміст терміна "Русь" викладено в "Повести временных лет" (БСЭ, вид. 2-е. — Т. 37. — С. 484; БСЭ, вид. 3-є. — Т. 22. — С. 433).

Радянська історична енциклопедія розширює тлумачення цього поняття, зафіксувавши, що "На початку XII ст. під терміном "Руська земля" розумілися (крім давньої території) всі слов'янські племена Східної Європи... У XIII ст. і пізніше, з втратою колишнього зв'язку між територіями Давньоруської держави, з'явилися нові їх назви: Біла Русь, Мала Русь, Чорна Русь" (СИЭ. — Т. 12. — М., 1969. — С. 416—417).

Тема не втрачала актуальності й у 70—90-х рр. ХХ ст. Цілий розділ з’ясуванню походження назв “Русь”, “руський”, “Росія” присвятив у своїй монографії історик В. Мавродін. Він акцентував увагу на тому, що назва Руська земля з’явилася в 852 р., тобто, до закликання трьох легендарних братів-варягів. А в Новгородському літописі (1043 р.) “русь” протиставляється варягам, — зазначав дослідник. Включення до літопису легенди про варязьке походження “русі” В. Мавродін, як і Д. Лихачов, пояснює політичною кон’юктурою (бажанням піднести престиж правлячої династії, коли Київ потрясло повстання 1113 р., і київська знать наполегливо просила новгородського князя Володимира Мономаха вступити на київський престол)¹⁹.

В. Мавродін простежив за Бертинськими анналами зміст терміна “рос”, яким названо людей, що приїхали 839 р. з послами візантійського імператора Феофанія до імператора Людовика I. На запитання останнього приїжджі відповіли, що вони нібито є шведами. Однак у цьому історичному джерелі глава держави “росів” називається терміном тюркського походження — каган (хакан). Отже, шведські люди служили у кагана “росів”. Аналізуючи доводи норманістів про скандинавське походження назв дніпровських порогів, автор підкреслює факт взаємопроникнення скандинавських і слов’янських мов.

Русь була відомою в Західній Європі та Візантії до легендарного прикликання варягів. У деяких арабських письменників руси протиставляються слов’янам. В. Мавродін вважав, що їхні свідчення неточні і що в термін “рус” у даному випадку вкладався не етнічний, а соціальний зміст²⁰.

В. Мавродін пояснював два значення терміна “Русь” — широке і вузьке. Більш вузьке локалізувалося на території Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Із звеличенням держави з центром у Києві, розширенням її території народи, підкорені князями, стали також іменуватися русами, паралельно вживалися терміни “рус” у візантійських джерелах, “рос” і “рус” — у західноєвропейських. У топоніміці Східної Європи корінь “рос” розповсюджено на Середньому Подніпров’ї, “рус” — на півночі (Порусся, Стара Руса). Загальновідомо, що народи мали назву від території або річок, морів, де вони проживали. В. Мавродін наводив щодо цього приклад з Густинського літопису, в якому зазначено, що ім’я “Русь” походить “від річки, яка називається Рось”²¹. (Лінгвісти вважають, що назва р. Рось з’явилася пізніше. — *Н.Ш.*). За семантикою слово “рос”, очевидно, означало “світлий”.

В. Мавродін поділяв думку В. Бріма, висловлену в 20-х рр. ХХ ст., про те, що, мабуть, існували паралельно два терміни: “рус”, “Русь” — на півночі і “рос”, “Рось” — на півдні Східної Європи, до того ж, “рус”, “Русь” не обов’язково пов’язані з норманами, а, можливо, — з балтськими племенами²².

Ще в давнину спостерігалася мінливість змісту поняття “русь”, яке не ототожнювалося з етнічною назвою певного племені, а мало соціальний відтінок (верхівка слов’янського суспільства) і в лопарських (саамських) діалектах іноді значення коливалось між скандинавом (шведом, норвежцем) та східним слов’янином (руським), оскільки і перші й другі приходили збирати данину²³.

Для означення територіальної одиниці термін “Русь” у IX—XII ст. стосується Середнього Подніпров’я до р. Рось. Дослідник назв народів колишнього СРСР О. Попов вважає, що сюди він потрапив з Новгородської землі, топоніміка якої налічує багато подібних назв: Руса, Порусся тощо.

Багато географічних назв, що мають у своєму складі термін “рус”, виникли пізніше, у т. ч. й “Біла Русь”, “Чорна Русь”, “Руське воєводство” (у Польсько-Литовській державі) та ін. О. Попов вважає, що варіант “Рось” не міг виникнути від назви “Русь”. Лише з XV ст. форма “Рус” змінюється на “Рос” у церковних і дипломатичних колах. Отже, назва річки Рось має інше походження. Їм’я “Рос” як назва могутнього північного народу згадується в сирійських джерелах, а також біблійних текстах для означення грізних завойовників з півночі. Цей термін, вважає дослідник, не має ніякого відношення до пізнішої історії IX ст.²⁴ О. Попов не заперечує, що етимологія терміна “Русь” пов’язана з фінським *ruotsi*, що походить від шведського *roods karla* — “гребці”. (Візантії називали русь дромітами, оскільки у них були легкі човни — дромони). В IX ст. цей термін означав, як уже зазначалося, верхівку суспільства, що складалася із слов’янських, чудських і варязьких елементів. Династія Рюриковичів у кількох поколіннях зіслов’янилась, і до початку об’єднання північно-східних слов’янських земель з південно-західними (похід Олега 882 р.) назва Русь вживалася для означення території навколо Руси (Стара Руса). Сюди, ймовірно, входила і Ладога, тобто ареал Великого водного шляху “з варяг у греки”²⁵. Їм’я “Русь”, як територіальний і національний термін, вважає О. Попов, поширювалося з IX ст. з території Середнього Подніпров’я (незрозуміло, якої нації. — Н. Ш.) Це ім’я, крім усього, мало ще й династичний зміст, оскільки Рюриковичі вважали свою династію “Руссю”²⁶.

Як бачимо, тривалий час дискусія мала політичне забарвлення, і кожний дослідник не міг, а можливо, й не бажав цього приховувати. Російські вчені, відкидаючи норманське походження терміна, прив’язують його до території північно-східної Русі, а українці — до південної. Втім, складність у з’ясуванні етимології цієї назви пов’язана не лише з науковими, політичними та національними амбіціями авторів, а й з тим, що у виникненні цього етноніму, як і багатьох інших, є чимало випадкового, оскільки в історії часто закріплювалася не самоназва племені, а та, що давалася йому іншими*.

Глибоко досліджують етимологію і семантику терміна “Русь” сучасні російські науковці, спираючись переважно на лінгвістичні джерела. О. Мельникова та В. Петрухін стверджують, що хронологічно він з’явився до слов’янського проникнення на Північний Захід Східної Європи. Внаслідок етно-культурних контактів Скандинавії, Фінляндії, Південно-Східної Прибалтики фінни прийшлих до них скандинавів називали *ruotsi* (фін.), *roots* (естон.). Цей термін вживався у мовах племен від Карельського півострова до Уралу з різноманітними видозмінами²⁷. Ним позначали гребців, що плавали на гребних човнах. Аналогічно збірним було поняття *viking*, яке означало вікінгів-воїнів, які брали участь у морських походах (на зразок українського козака, походження назви якого теж дискусійне. — Н. Ш.). Отже, ще до східнослов’янсько-скандинавських контактів фінни етносоціальним терміном *ruotsi* називали “професійні” групи прийшлих людей²⁸. Пізніше, у VIII—IX ст. внаслідок західно-фінсько-слов’янських мовних контактів у східнослов’янських племен виникає означення скандинавських купців і воїнів — русь. Аналізуючи основні групи

* Приміром, німцям першу історичну загальну назву “германці” дали кельти. Франція отримала назву від чужого германського племені франків, яких романізовані галли асимілювали. Спочатку назву від франків отримала невелика область Іль-де-Франс — “Французький острів”, що став згодом ядром Франції. Іль-де-Франс можна вважати історичною паралеллю “Руської землі” у вузькому розумінні (Середнє Подніпров’я).

джерел, де трапляються слова “рос” і “рус”, автори статті пояснюють трансформацію *yo* на *y*. Мовознавці доводять неслов’янську етнічну приналежність початкової “русі”, яка поступово з кінця IX до початку X ст. переносилася “зі скандинавських реалій на східнослов’янські”²⁹. Подвійність значення терміна спостерігається в мовах сусідніх із східними слов’янами народів.

О. Мельникова та В. Петрухін доводять, що згадувана у “Повісті временних літ” річка звалася не Рось, а Рьсь, де *ъ* перетворилося на *o* лише у XII ст. У другій половині IX ст. — першій половині X ст., коли формувалася Давньоруська держава, складалася її територія, а дружина, куди входили і скандинави, відігравала велику роль, термін “русь” поступово втрачав етнічне значення, а набирав більше політичного: землі, що об’єднувалися князями, називалися руськими. Таким чином, початкова фінська назва скандинавських вікінгів “русь” мала відношення до історії східнослов’янських племен додержавного періоду, а дальша еволюція цього терміна пов’язана з етнокультурними і соціально-політичними процесами становлення державності у східних слов’ян³⁰.

Відрізняється від попередніх точка зору А. А. Горського, який висловлює сумнів щодо соціального значення згаданого терміна, оскільки прямих свідчень про це у вітчизняних джерелах немає. Можливо, араби і візантійці називали русами тих, з ким укладали угоди, адже мали справу з представниками торговельно-дружинного стану. Вказує дослідник і на деякі фактичні помилки прихильників скандинавської гіпотези. На його думку, більш вірогідною є південноруська гіпотеза походження назви “русь”, але вона ще недостатньо обґрунтована лінгвістами. Головне, на що звернув увагу А.А. Горський, полягає в пошуку пояснення причини, з якої з’явилася у “Повісті временних літ” пізніша вставка, де варяги (нормани) ототожнювалися з руссю³¹.

Розмаїття підходів до розв’язання цієї етнімічної проблеми засвідчують сучасна українська та російська історіографія. Новизною позначені погляди на згадану проблему С. Валянського і Д. Калюжного. Якщо, за словами Нестора, ім’я “Русь” скандинавського походження, і воно спочатку означало “народ”, слов’янська мова звалася руською — як же, запитують вони, бути з тим, що самі скандинави називали нашу країну Гардарики (“Країна укріплень, міст”)?³²

Термін “слов’яни” вищеназвані російські дослідники пропонують виводити не від іменника “слово”, а від дієслова “славити” — усна гучна мова. Назви “Русь”, “Рос” трапляються у біблійній історії ще до народження Христа, отже, візантійське “рос”, вважають вчені, — похідне від єврейського “рош” — “голова”. Наводячи слова пророка Іезекіїля, який звертався до Роса як до істоти, вони, як і О. Попов, переконані, що назва “Рос” має церковне походження і ніяк не стосується історії IX ст., а випадково потрапила до неї. А за візантійською традицією, в XV—XVI ст. з’явилася назва Росія замість Русь³³. (Вважали себе руськими дворяни і частина міщан, а селяни майже до 1861 р. називали себе християнами, поміщики себе теж звали християнами, а своїх селян — смердами, тобто смертними).

З кожним новим дослідженням історії державотворення у східних слов’ян арсенал аргументів на доведення власних версій походження “Русі” поповнювався. Ї характерно, що точки зору російських і українських науковців іноді збігаються, доповнюють одна одну, а іноді — навпаки. Глибоко й послідовно історію давньої Русі досліджує М. Котляр. Аналізуючи літописні перекази й легенди, він простежив у хронологічному по-

рядку появу і вживання імені “Русь”. Авторитетний учений підкреслює, що найдавніший літопис нашої держави зафіксував під 852 р. похід на Царград Русі, яка відтоді стала називатися *Руська земля*. Вчений пояснює, що цей факт слід розуміти як визнання Русі на міжнародному рівні ³⁴.

У монографії М. Котляра “Древнерусская государственность” представлено історіографічний огляд, в якому особливу увагу звернуто на те, що писали у своїх працях В. Ключевський, М. Грушевський, Б. Рибаків та інші дослідники щодо територіально-географічних меж, на які поширювалася назва “Руська земля”. Зокрема, М. Котляр зазначає, що М. Грушевський “ігнорував численні свідчення літописів стосовно широкого розуміння словосполучення “Русская земля”, прагнучи ототожнити Київську Русь з Україною” ³⁵. На основі історіографічного огляду давньої та сучасної літератури з проблем “Русской земли” М. Котляр робить висновок про територіально-хронологічну еволюцію цього поняття. Детально аналізуючи літописні свідчення, вчений доводить, що наприкінці IX ст. термін “Русь” вживався у вузькому (Київська земля) і широкому значенні (всі східні слов’яни), у X ст. — лише стосовно Південної Русі. Наприкінці XI ст. в літописах “Руською землею” переважно називалися Київщина, Переяславщина і Чернігівщина, хоча вживалося це поняття і в широкому значенні ³⁶.

У широкому розумінні “Руська земля” трактується в Лаврентіївському літописі під 1216 р. Дослідник спостерігає за літописами тенденцію відокремлення від Русі (Київської землі) інших її частин, засвідчуючи, що назва держави відбивала ті політичні процеси, які в ній відбувалися, зокрема роздроблення. Київська держава у XII ст. з об’єднаної монархії перетворилася на федеративну, а з XIII—XIV ст. почався процес об’єднання князівств, що утворили три східнослов’янські народності ³⁷.

З числа українських медієвістів згаданої проблеми побіжно торкається В. Ричка. Згадуючи давньоруську символіку у вигляді тризубців, він простежує її генетичний зв’язок із системою знаків боспорських правителів Північного Причорномор’я. За науковим припущенням дослідника, можливо, саме там слід шукати історичне коріння слова “русь” ³⁸.

По суті, всі, хто досліджував Русь, стикалися з проблемою її етимології. Відомий український археолог М. Брайчевський піддавав сумніву намагання деяких науковців ототожнити Русь з варягами, які були військовими найманцями і не складали якогось певного етносу. На його думку, “рос” означало певну етнічну групу, розташовану у північно-східному Причорномор’ї, Приазов’ї, Північному Кавказі, причому, вона не належала до слов’ян, а, очевидно, була сармато-аланського походження ³⁹. Таким чином, слово “русь” — не слов’янського, але й не норманського походження, — робив висновок М. Брайчевський. У 60-х рр. XX ст. він писав, що період Київської Русі є спільним в історії всього східного слов’янства, тому Давньоруська держава водночас може вважатися державою і українською, і російською, і білоруською, хоча її єдність була не абсолютною, а відносною ⁴⁰.

З часом погляди М. Брайчевського еволюціонізували, що є закономірним явищем у науковому світі. Щоправда, окремі його безкомпромісні позиції замовчувалися в умовах колишньої тоталітарної системи. Публікація “Конспекту історії України”, здійснена в 1993 р., свідчить, що він, як і раніше, вважав хибною теорію скандинавської етимології терміна “Русь”. “Цей етнонім, — пише він, — має південне (сарматське) походження. Від VII ст. він перейшов на середньодніпровську групу східнослов’янських племен і став самоназвою їх” ⁴¹. У загальному поясненні історії Русі вче-

ний вдається до ототожнення східнослов'янських племен Наддніпрянщини з українцями, звідки вони, на його думку, розселилися на більшу територію, у т. ч. Подніпров'я (співзвучність з концепцією М. Грушевського. — *Н. III*). Тут, уже під назвою полян, зазначає М. Брайчевський, вони утворюють союз племен — перше державне об'єднання, яке під керівництвом Аскольда вийшло (в середині IX ст.) на міжнародну арену.

Проблеми походження етноніма, а пізніше — політоніма “Русь” торкається академік НАН України П. Толочко. Не заперечуючи зовнішніх впливів в історичному розвитку східних слов'ян (легендарного свідчення про закликання варягів княжити у Новгороді і того, що троє братів Рюрик, Сінеус і Трувор, переселившись із-за моря, почали князувати у слов'янських містах), учений зауважує, що подібні поетичні оповіді за часів середньовіччя траплялися часто в історії Північної Європи (в Ірландії правили троє братів норман, сакси направили три кораблі з трьома князями правити бритами).

Історичною ж постаттю серед скандинавських братів є Рюрик, який приїхав у слов'янські землі з родичами і дружиною ⁴². П. Толочко вважає, що новгородці зверталися із запрошенням правити в їхніх землях не до шведів, датчан, а до поморських слов'ян (друга назва слов'ян-ободритів), які перебували з ними у постійних зв'язках, зокрема через м. Рерік. Учений припускає, що тривала взаємодія скандинавів (датчан і шведів) та західних (поморських) слов'ян вела до їх етнокультурного зближення й асиміляції останніми. На підставі археологічних даних П. Толочко припускає, що Рюрик міг бути слов'яно-ободритського походження ⁴³. У 882 р. його син Ігор формально став київським князем, але правив державою регент Олег, з яким прибула варязька дружина, що стала називатися “руссю”.

Варязькі дружини до смерті Я. Мудрого (1054 р.) залучалися до військових походів на договірних засадах, про що свідчить сплата щорічної данини їм у розмірі 300 гривен. Використовувались вони й у міжкнязівських “розборках”, але панівного становища у державі ніколи не мали. Як відомо, Володимир Святославович оволодів Новгородом, а згодом почав правити у Києві за допомогою варягів. Однак і він і, приміром, Я. Мудрий намагалися після походів обмежувати їхню присутність у Київській державі. Ті ж, хто залишався, змішувалися з корінним населенням Середнього Подніпров'я, і дехто навіть вливався до тогочасної князівської верхівки, зберігаючи свої скандинавські імена ⁴⁴. Скандинави були не лише хоробрими дружинниками, а й досвідченими купцями, роль яких у розвитку трансевропейської торгівлі другої половини IX — початку XI ст. підтверджують археологічні та історичні джерела ⁴⁵. Отже, щодо участі скандинавів у створенні Давньоруської держави можна погодитися з тезою П. Толочка, що “слов'яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі швидко стала просто слов'янською, яка не мислила себе поза інтересами того державного утворення, на чолі якого стала” ⁴⁶. Таким чином, логічною виявляється конструкція етимології терміна “Русь” академіка П. Толочка: найвірогідніше, він має південне походження, на користь чого у “Повісті временних літ” під 882 р. розповідається про похід Олега, де спочатку не згадуються руси, а лише варяги, чудь, меря, словени, весь, кривичі. Діставшись на Середнє Подніпров'я, Олег виголосив, що Київ стане “матір'ю містам руським”. Отже, термін не міг бути чужим для слов'ян, які мешкали на цій території.

Згідно з дослідженнями П. Толочка, у пізніших давньоруських літописах термін “русь” не ототожнюється з варягами, а скоріше вживається

для позначення всього державного простору або лише південної частини східнослов'янських земель (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). І саме на цій території мешкали поляни, сіверяни та древляни, які становили етнополітичне ядро ранньофеодальної держави. У цьому ж регіоні поширеними є назви річок із спільним коренем “рус”, “рос” (Рось, Росава, Роставиця та ін.). Учений заперечує версію північносхідного походження терміна “Русь”, висунуту О. Пріцаком, однак не вступає у полеміку з відомим дослідником давньоруського періоду в історії східнослов'янських племен Б. Рибаківим, який вважає, що полянський союз племен прибрав наприкінці VIII — на початку IX ст. назву народу Рус чи Рос, відому з VI ст. за межами слов'янського світу⁴⁷. (Цю думку Б. Рибаків поділяє М. Брайчевський). П. Толочко вважає північно-східну територію східнослов'янського світу “Зовнішньою Руссю” відносно середньонадніпрянської “Внутрішньої Русі”⁴⁸ й зазначає, що у X ст. етнополітичне об'єднання східнослов'янських племен на Середньому Подніпров'ї дістало назву “Русь”, яка була тотожною назві “слов'яни”, про що свідчать літописи, угоди Русі з Візантією.

У період феодальної роздробленості (30-ті рр. XII ст. — 40-ві рр. XIII ст.) адміністративно-політична структура Русі не змінилася, хоча окремі князівства мали самостійність у внутрішньому управлінні, але Київ номінально вважався головним містом держави. Напередодні монголо-татарської навали (1237—1241 рр.) на Русі існувало близько п'ятнадцяти великих князівств, п'ять із яких — на землях, що складають нині територію української держави (Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське та Галицьке).

У даному контексті є сенс навести й наступну логічну трансформацію назви “Русь”, розроблену П. Толочком. Місцеперебування митрополита у Києві було одним з важливих факторів збереження духовної єдності руської землі, що постраждала від монголо-татарських завоювань. Історичні перипетії, які переживало населення Південно-Західної Русі у другій половині XIII — першій половині XVII ст., не змінили докорінно його ідентифікації з термінами “русь”, “Руська земля”, про що свідчать тогочасні польські й литовські актові документи. Це ж саме простежується і в галузі церковного життя: митрополити іменувалися “Київськими і всія Русі”⁴⁹.

Ця історична традиція тривала аж до другої половини XVII ст., коли в документах Б. Хмельницького вживався поруч з термінами “руський”, “козацька Русь” — “Україна”, а в історичних творах — “Мала Русь”. Таку назву південним руським землям, що були приєднані до Московської держави за Березневими статтями 1654 р., надали московські урядовці для розрізнення з назвою їхньої території, князі й царі якої з 1479 р. іменувалися “всія Русі”. Але, на думку П. Толочка, а також канадського історика М. Чубатого та ін., назви “Мала Русь” і “Велика Русь” вживалися ще на початку XIV ст., перш за все у церковно-релігійному контексті (“Мала Русь” — спочатку стосовно Галицько-Волинського князівства, а згодом — усієї Південної Русі). Гетьман Б. Хмельницький, підписавши Березневі статті, почав у листах до царя Олексія Михайловича іменувати його царем і великим князем “всія Великої і Малої Росії”, підкреслюючи цим факт існування своєї держави⁵⁰. Етимологічно поняття “Мала Русь” (грецькою транскрипцією “Мала Росія”) вказує не на розмір території, а на її центральне, внутрішнє розташування, що означає корінну етнічну землю, аналогічно “Малій Греції”, “Малій Польщі”, “Внутрішній Франції” та ін.⁵¹ Назва ж “Україна” у стародавніх джерелах XII—XVII ст. вживалася для

означення порубіжних, окраїнних територій (варіанти “Оукраїна”, “Країна”, “Вкраїна”). Поступово землі, що позначалися цим терміном, локалізувалися Київським, Чернігівським і Переяславським князівствами, які врешті склали ядро гетьманської держави. Однак офіційно продовжувала вживатися назва “Русь — Мала Русь” аж до середини XIX ст.

Широкого вжитку термін “Україна” набув завдяки зростанню національної самосвідомості української інтелігенції. Першість у цьому належить відомому вченому М. Максимовичу, який наприкінці 50-х рр. XIX ст. заснував альманах “Украинец” і у своїх творах вживав цей термін замість “Південна Русь”, “Мала Русь”. Таким чином, вважає П. Толочко, родова етнічна назва “Русь” замінилася на географічну — “Україна”. Визначний український історик М. Грушевський закарбував цю назву в багатомній праці “Історія України-Руси”. Як державно-політичне поняття Україна існує у 1917—1919 рр. (УНР), з 1919 до 1937 — Українська Соціалістична Радянська Республіка, згодом Українська Радянська Соціалістична Республіка (у складі СРСР — з 1922 р. до 1991 р.) і як суверенна держава Україна — з 1991 р.

Вченими української та російської діаспор також робилося і робиться чимало спроб дослідити походження терміна “Русь”. Зокрема, послідовники М. Грушевського намагалися утверджувати його “Звичайну схему “руської історії...”, здійснюючи в т. ч. термінологічні пошуки. За свідченням Л. Цегельського, “в огні боротьби галицького українства з москвофілами” він видав 1901 р. у Львові, а 1916 р. у Царгороді в друкарні Союзу Визволення України брошуру, в якій спробував з’ясувати вживання назви “Русь” українцями і москалями. Посилаючись на М. Грушевського, автор припускав, що спочатку *руссю* звалися лише мешканці Києва та його околиць⁵². До приходу варягів київська “Русь” торгувала з багатьма країнами, зокрема Візантією. Поступово вона підкорювала інші племена, які також починали називати себе “русь”. На середину IX ст. склалася “Руська” держава з великими князями в Києві. Її Л. Цегельський вважав державою тодішніх українців і пояснював, що від київського племені “русь”, яке злучило їх в одну державу, звалися вони “русинами”⁵³.

Русинами, рутенами, руськими людьми називали лише українців, а московитами — населення Московії, — наголошував історик І. Борщак. Приміром, у конституції П. Орлика (1710 р.), зазначав він, написаний латинською мовою для шведського короля Карла XII, Україну названо “Україна, Росія, Роксоланія”⁵⁴.

В “Енциклопедії українознавства” дано пояснення Русі, яке в основному збігається з трактуванням вітчизняних істориків. (Стосовно вживання назви Росія замість Русь з 1654 р., як сказано у вищезгаданій енциклопедії, слід зауважити, що, за В. Мавродіним, терміни “Росія”, “Російське царство” набрали офіційного характеру з часів Івана Грозного (1533—1584)⁵⁵.)

Інший український історик з діаспори С. Шелухін, досліджуючи, звідки пішла “Русь”, подав огляд наукової літератури з цієї проблеми, назвавши кількох прибічників норманської теорії — П. Смирнова, О. Шахматова, які вважали, що колонізація йшла із Скандинавії⁵⁶. Сам же автор намагався довести кельтське походження русів. Аналізуючи джерела, С. Шелухін зазначав, що київський літописець називав Варязьким морем систему морських вод Західної Європи (Середземне море — теж варязьке). Біля Варязького моря, йдеться у літописі, жили галли (територія нинішньої Франції), а на півдні Галлії жили кельти, яких Ю. Цезар називав русинами⁵⁷. Київський літопис розповідає про дві Русі: Київську (зайшлу) і мет-

ропольну у Франції. Коли Рюрик ішов у похід, він вивів усе своє населення, і там, у метрополії, залишилася невелика кількість мешканців, які називали себе русинами (фр. *rhutenois*). Походи кельтів на Італію, германців на Іспанію здійснювалися через територію Рутенії, яку греки називали Дромом (країна переходів, наїздів), а населення — дромітами. На підтвердження цього С. Шелухін згадує, що французький історик Ж. Шарон — офіційний історіограф короля Людовика XIII — писав про давніх русинів (київських, тобто, зайшлих). Більша їх частина ніби походила від галлів, які колись прийшли до їхніх країв. На думку С. Шелухіна, деякі арабські письменники, а також Ж. Шарон повідомляли, що Київська Русь походила від кельтів, які прийшли в Україну з Галлії⁵⁸.

На відміну від С. Шелухіна Ю. Книш виводить назву “Русь” від хозар, адже вони закликали скандинавів собі на допомогу й надали їм контроль над Києвом, а пізніше — й Північним Причорномор’ям. Хозарська династія у 860 р. закликала їх під час походу на Константинополь з метою домогтися політичного визнання з боку Візантії. З Візантії саме до цієї хозарської династії був направлений св. Константин (Кирило), і саме він знайшов тоді у Херсонесі наприкінці 860 р. “руські письмена” (Біблію і Псалтир) — зразок іраномовної літератури.

На думку Ю. Книша, скандинавське запозичення терміна “Русь” йде зі Східної Хозарії”⁵⁹. “Русь”, або “арсія”, в тюркських мовах означало: “військово-адміністративну знать”. “Руссю” в індоіранських мовах взагалі називали аристократію (“славний”, “значний”, “передовий”). Оскільки індоіранці відзначалися досить великою військовою активністю, термін “русь” трапляється в різних географічних регіонах і в різний час. (Можливо, навіть від якоїсь індоарійської групи у гебрейський лексикон ще до н. е. потрапило слово “рош” (голова, начальник). Ю. Книш вважає, що у IX ст. не існувало народу чи державного утворення під назвою “Русь” (немає про це джерел). Термін “Русь”, скоріше, набрав суспільно-політичного значення, а поступово — й національно-державного сенсу, зокрема невдовзі після 944 р. (це, як відомо, рік підписання договору князя Ігоря з Візантією)⁶⁰.

Вчений російської діаспори Є. Шмурло дотримувався норманської теорії походження імені “Русь”, підкріплюючи її прикладами з історії, коли чужа назва бралася завойованою країною (слов’янська Болгарія — від тюркських болгар, французька Нормандія — від скандинавських норманів та ін.)⁶¹.

Відомий американський і український історик (україніст і сходознавець) О. Пріцак висвітлює проблему походження Русі на основі різноманітних джерел скандинавського походження, намагаючись “звільнити це наукове питання від “псевдопатріотичних візій”⁶². Відкинувши “патріотичні” емоційні заяви про те, що слов’яни самі були здатні утворити державу, він розглядає питання в історичній, а не в політичній площині. О. Пріцак, здійснивши лінгвістичний аналіз писемних згадок терміна “Русь” за візантійсько-грецькою, південногерманською, рейнською та ін. формами, дійшов висновку, що “джерелом для слов’янських форм “Рус-ь” і “Русин” стали кельтські форми *Russ (Rus)*, перенесені до Східної Європи рутено-фризько-норманською торговельною компанією в останній чверті VIII ст.”⁶³

Історію каганату (каган — хан) русів О. Пріцак поділяє на три періоди: близько 839—930, близько 930—1036, 1036—1169, останній з яких, на відміну від т. зв. “мандрівної Русі”, співвідносить з територією “Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, які пізніше утворили

Центральну Україну”⁶⁴. “Доти “Русь”, — зазначає дослідник, — представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену з морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов’язані ні з якою конкретною територією”⁶⁵. Таким чином, учений трактує проблему походження “Русі” в чотирьох ракурсах: етимологічному, семантичному, географічному і хронологічному, показавши еволюцію й багатозначність цієї історичної назви.

О. Пріцак зазначає, що початок норманської теорії походження державності у східних слов’ян (а отже, і назви держави) поклали вже згадувані нами раніше німецькі історики на підставі введення до наукового обігу “Бертинських анналів” та свідчень імператора Константина Багрянородного⁶⁶.

Але вже ні в кого з вітчизняних дослідників не викликає сумніву, що започатковано норманську конструкцію державотворення на Русі в Початковому літописі, а згодом у третій редакції “Повісті временних літ”⁶⁷, якій німецькі вчені надали наукоподібної форми.

В англomовній історичній літературі XVIII—XIX ст. визнавалася теза про заснування Давньоруської держави норманами, але сама проблема не досліджувалася. І лише з другого десятиліття XX ст. з’явилися праці про походження Русі, історіографічний огляд яких здійснив І. Шаскольський. З числа західних істориків вивченню терміна “русь” найбільшу увагу приділив Г. Пашкевич — польський емігрант, який проживав у Англії. Він обґрунтував норманську теорію “навиворіт”, пояснюючи назву *ruotsi* як запозичену не слов’янами від фіннів, а навпаки — фіннами від слов’янських сусідів для позначення шведів, які приїздили із-за моря. Вчений намагався з’ясувати і семантику слова, залучаючи італійські, арабські джерела, і доводив, що воно означає червоний і рудий кольори⁶⁸. (Останнє припущення відкинуте науковцями). Безпідставною назвав І. Шаскольський гіпотезу Г. Пашкевича про північно-східне походження терміна “русь”. Свою версію терміна “русь” висловлював канадський учений Р. Смаль-Стоцький, заглиблюючи його історичне коріння до готських часів, яку, однак, науковцями визнано недостатньо аргументованою, так само, як і пояснення його від прикметника “русий”.

Своєрідністю відзначається і концепція американського історика Г. Вернадського, який критикував концепцію Г. Пашкевича про запозичення терміна “русь” фіннами від слов’ян, визнаючи його південне походження. Він вважав, що нормани підкорили слов’янські племена і сприйняли їхню назву. Однак його реконструкція “Rukhs” від імені одного з аланських родів виявилася неживучою, адже була малопереконливою⁶⁹.

Так само, як і це наукове припущення, неспроможними виявилися хозарська і кельтська, угорська, литовська, арабська, тюркська та ін. версії етимології терміна “русь”. Для остаточного ж доведення слов’янського походження також бракує джерел. Наведений історіографічний огляд вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить, що науковці намагалися локалізувати русів у північній, південній та середньонадніпрянській частині східнослов’янського світу, і назва “кочувала” разом із її носіями. На з’ясуванні походження терміна “русь” інколи менше відбивалися об’єктивні реалії, ніж власна інтуїція, точка зору, політична орієнтація дослідника. Деякі науковці схильні вважати його етимологію не норманською, але й не слов’янською (Б. Рибаків, В. Завітневич, М. Брайчевський); дехто гадає, що цей термін з’явився раніше, ніж слов’яни, на Північному Заході Східної Європи (О. Мельникова, В. Петрухін та ін.). Пояснення семанти-

ки назви “Русь” виявилося також багатоваріантним: історико-географічна назва, політична, ознака кольору, етнічна, юридична і соціальна. Кількісне накопичення історичного, археологічного, лінгвістичного матеріалів спонукає фахівців вийти на якісно новий ступінь інтегруючого пояснення етимології та семантики історичного терміна “Русь”. І незайвим буде нагадати вислів М. Брайчевського: “Потенції археологічних джерел, очевидно, забезпечать прийдешнім дослідникам відтворення повної етнічної історії людства, але доведеться погодитися з тим, що як імена, так і мовна характеристика переважної більшості етнічних груп, залишаться для нас невідомими”⁷⁰.

¹ Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. Факты. Статистика. Гипотезы. — М., 1996. — Т. 1. — Изд. 2-е. — С. 121.

² Повесть временных лет // Под. ред. В. П. Адриановой-Перетц. — Изд. 2-е, исправл. и дополн. — СПб., 1999. — С. 8.

³ Повість временних літ: Літопис “за Іпатським списком”. Переклад, післямова та коментар В. В. Яременка. — К., 1990. — С. 29.

⁴ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 400.

⁵ Там же. — С. 399.

⁶ Ключевский В. О. Русская история: Полный курс лекций: В 3-х книгах. — М., 1995. — С. 144—145.

⁷ Історія Русів. — К., 1991. — С. 38.

⁸ Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. — Л., 1953. — С. 12.

⁹ Завитневич В. З. Происхождение и первоначальная история имени “Русь” // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. — С. 566—567.

¹⁰ Там же. — С. 569.

¹¹ Там же. — С. 581—582.

¹² Там же. — С. 588.

¹³ Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. — Львів, 1895. — С. 70.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — К., 1991. — С. 176—177, 220, 221.

¹⁵ Пархоменко В. Початок історично-державного життя України. — К., 1925. — С. 35.

¹⁶ Там же. — С. 18, 32—33.

¹⁷ Брим В. А. Происхождение термина “Русь” // Россия и Запад: Исторические сборники под ред. проф. А. И. Заозерского. — Вып. 1-й. — Пг., 1923. — С. 10.

¹⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь. — С. 15.

¹⁹ Мавродин В. В. Происхождение русского народа. — Л., 1978. — С. 151—152.

²⁰ Там же. — С. 159—161.

²¹ Там же. — С. 167.

²² Там же. — С. 168—169.

²³ Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнономику. — Л., 1973. — С. 49—50.

²⁴ Там же. — С. 54—56.

²⁵ Там же. — С. 59.

²⁶ Там же. — С. 60.

²⁷ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 26.

²⁸ Там же. — С. 27.

²⁹ Там же. — С. 30.

³⁰ Там же. — С. 38.

³¹ Горский А. А. Проблема происхождения названия “Русь” в современной советской историографии // История СССР. — 1989. — № 3. — С. 133—134.

³² Вальянский С., Калужный Д. Явление Руси. — М., 1998. — С. 99.

³³ Там же. — С. 100, 104.

³⁴ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986. — С. 39.

³⁵ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998. — С. 379.

³⁶ Там же. — С. 390, 394—395.

³⁷ Там же. — С. 399, 402—403, 405, 407.

³⁸ Ричка В. М. За літописним рядком. — К., 1991. — С. 41.

³⁹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968. — С. 161.

⁴⁰ Там же. — С. 183—184.

⁴¹ Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 42.

- ⁴² Т о л о ч к о П. П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 69.
- ⁴³ Там же. — С. 71—72.
- ⁴⁴ Там же. — С. 76.
- ⁴⁵ Там же. — С. 77—79.
- ⁴⁶ Там же. — С. 74.
- ⁴⁷ Там же. — С. 17—18.
- ⁴⁸ Т о л о ч к о П. Київська Русь // Історія України: Курс лекцій. — Т. 1. — К., 1991. — С. 43.
- ⁴⁹ Т о л о ч к о П. П. Від Русі до України. — С. 24.
- ⁵⁰ Там же. — С. 28.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Ц е г е л ь с ь к и й Л. Русь — Україна, а Московщина — Россія. — 2-е перероблене видання. — Царгород, 1916. — С. 17—19.
- ⁵³ Ц е г е л ь с ь к и й Л. Звідки взялися і що значать назви “Русь” і “Україна”. — Вінніпег, 1917. — С. 9.
- ⁵⁴ Б о р щ а к І. Ідея соборної України в Європі в минулому. — Париж, 1923. — С. 7.
- ⁵⁵ М а в р о д и н В. Происхождение названий “Русь”, “русский”, “Россия”. — Л., 1958. — С. 27; Енциклопедія українознавства: У 2-х т. — Т. 1. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. — С. 13.
- ⁵⁶ Ш е л у х і н С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. — Прага, 1929. — С. 93.
- ⁵⁷ Там же. — С. 14—15.
- ⁵⁸ Там же. — С. 57.
- ⁵⁹ К н и ш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві // Збірник тисячоліття християнства в Україні: 988—1988. — Вінніпег, 1991. — С. 1, 7.
- ⁶⁰ Там же. — С. 8—9.
- ⁶¹ Ш м у р л о Е. История России (IX—XX вв.). — М., 1997. — С. 42—44.
- ⁶² П р і ц а к О м е л я н. Походження Русі. — К., 1997. — С. 25.
- ⁶³ Там же. — С. 53.
- ⁶⁴ Там же. — С. 100.
- ⁶⁵ Там же. — С. 100—101.
- ⁶⁶ Там же. — С. 67.
- ⁶⁷ Т о л о ч к о П. Тисячоліття давньоруського літописання // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 7, 9.
- ⁶⁸ Ш а с к о л ь с ь к и й І. П. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова “Русь” // Український історичний журнал. — 1967. — № 7. — С. 96.
- ⁶⁹ Ш а с к о л ь с ь к и й І. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. — М. — Л., 1965. — С. 52—53.
- ⁷⁰ Б р а й ч е в с ь к и й М. Вступ до історичної науки. — К., 1995. — С. 146.

